

УДК 821.161.3+82.091(045)

Воінава-Страха Марыя Міхайлаўна
кандыдат філалагічных навук
(г. Мінск, Беларусь)
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
замежных моў
загадчык кафедры беларускай філалогіі
і замежнай літаратуры
E-mail: belphilology@gmail.com

Voinava-Strakha Maryia
PhD in Philology
(Minsk, Belarus)
Belarusian State University
of Foreign Languages
Head of the Department of Belarusian Philology
and Foreign Literature
E-mail: belphilology@gmail.com

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ РАЗВІЦЦЯ РЕАЛІСТЫЧНАЙ ПАРАДЫГМЫ Ё ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ

У артыкуле разглядаюцца адметнасці развіцця рэалізму ё гісторыі беларускай літаратуры. Выказваецца думка аб тым, што рэалістычная парадыгма ё нацыянальным прыгожым пісьменстве вылучаецца сваёй унікальнасцю і шматаблічнасцю. Кожны з этапаў развіцця айчыннага мастацтва слова адклаў свой адбітак на ўсёй парадыгме, сфарміраваўшы яе непаўторныя абрысы на фоне гісторыка-культурнага працэсу ё цэлым.

Ключавыя словы: рэалістычная парадыгма; беларуская літаратура; традыцыі; наватарства; нашаніўскі перыяд; экзистэнцыялізм; магічны рэалізм.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE REALISTIC PARADIGM IN THE HISTORY OF BELARUSIAN LITERATURE

The article examines the peculiarities of the development of realism in the history of Belarusian literature. The idea is expressed that the realistic paradigm in Belarusian literature stands out for its uniqueness and diversity. Each of the stages of the development of Belarusian literature has left its mark on the entire paradigm, forming its unique outlines against the background of the historical and cultural process as a whole.

Key words: realism; Belarusian literature; tradition; existentialism; magical realism.

Рэалістычная парадыгма ё беларускай літаратуры вылучаецца, з аднаго боку, сваёй унікальнасцю, з іншага – шматаблічнасцю і, у пэўнай ступені, неадзначнасцю развіцця. Набыўшы выразныя рысы ё 19 стагоддзі, рэалізм займае дамінуючую ролю ё мастацка-эстэтычнай сістэме айчыннага прыгожага пісьменства на працягу ўсёй яго гісторыі развіцця. Эксперыментальныя пошукі ні прадстаўнікоў пісьменніцкіх суполак 20–30-х гг. 20 ст., ні “Бум-Бам-Літа” напрыканцы мінулага стагоддзя не здолелі выцесніць яго на другасныя пазіцыі. Кожны з этапаў развіцця айчыннага мастацтва слова адклаў свой адбітак на ўсёй парадыгме, сфарміраваўшы яе непаўторныя абрысы на фоне гісторыка-культурнага працэсу ё цэлым.

Рэалістычныя праявы можна прасачыць яшчэ ё 16 ст. у паэме М. Гусоўскага “Песня пра зубра”, з той ці іншай інтэнсіўнасцю яны праяўляюцца ё творах пазнейшых перыядаў, у тым ліку ё палемічнай літаратуры, “Камедыі” К. Марашэўскага, “Энеідзе навыварат”, “Тарас на Парнасе” і некаторых іншых тэкстах. Пэўныя ж адзнакі сістэмнага характару рэалістычная парадыгма ё айчынным прыгожым пісьменстве набыла, прынамсі як і ё сусветнай прасторы, толькі ё 19 стагоддзі. Даследчык У. Мархель, характарызуючы асаблівасці

развіцця новай беларускай літаратуры, згадвае імёны У. Сыракомлі (1823–1862) і А. Плуга (1823–1903) як аўтараў, у чыёй творчасці былі закладзены асновы рэалізму як самастойнага кірунку [1, с. 68]. Яго праявы назіраюцца і ў творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча (1808–1884), які “ў камедыі (маецца на ўвазе “Ідылія” – камент. наш) патрапіў намаляваць не проста ідылію, а ідылію з кантрастамі... – увасобіў на сцэне праўдзівыя малюнкi з жыцця прыгоннай беларускай вёскі парэформеннага часу” [1, с. 202]. Аднак рысы рэалізму праяўляюцца ў яго спадчыне вельмі спарадычна, суіснуючы ў мастацкай прасторы з рамантызмам і сентыменталізмам. Між іншым, гэта акалічнасць невыпадковая, бо стылёвы сінкрэтызм якраз і вызначаў спецыфіку айчыннага мастацтва слова ў разглядаемы перыяд.

Сярод пісьменнікаў, якія цалкам перайшлі на пазіцыі рэалізму, традыцыйна згадваецца Ф. Багушэвіч (1840–1900), хаця і яго мастацкая прастора вылучаецца неаднастайнасцю. Так, даследчыкамі творчасці Ф. Багушэвіча адзначаецца і наяўнасць элементаў рамантызму, напрыклад, кантрастнасць вобразаў, палярызацыя добра і зла, святла і цемры, рэалізацыя некаторых рамантычных матываў, што знайшлі ўвасабленне на старонках такіх твораў, як “Мая дудка”, “Хцівец і скарб на Святога Яна”, “Быў у чысцы” [2]. Адмысловы падыход да адлюстравання дэталей, надзвычайная дакладнасць і выразнасць перадачы асаблівасцей тыповай карціны беларускай рэчаіснасці другой паловы ХІХ ст. вылучаюць творчы метады Ф. Багушэвіча сярод шэрагу пісьменнікаў яго пакалення, а “крытычна сацыяльны пафас дае падставы называць яго пачынальнікам крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры” [2], які валодаў “чыстым, без фальшу голасам, пранікнёным да адчаю”, што “сведчыў пра новую літаратурную традыцыю” [3, с. 17]. Сістэматычная схільнасць да падрабязнага бытапісальніцтва сведчыць адначасова аб праявах натуралізму, з якім цесна мяжуе рэалізм у цэлым у беларускай літаратуры ў 19 – першай палове 20 стст.

У пачатку 20 стагоддзя рэалізм працягвае ўмацоўваць свае пазіцыі. Актывізацыя грамадска-палітычных працэсаў, буйны рост нацыянальнай свядомасці скіравалі фокус увагі пісьменнікаў да чалавека як галоўнага аб’екта мастацкага асэнсавання. У цэнтры – супярэчлівасці быцця беларуса на фоне складаных перыпетый грамадскага жыцця, няпросты працэс адаптацыі да новай рэчаіснасці, адметнасць якога абумоўлена сутыкненнем і ўзаемапранікненнем уплыву традыцый, звычаяў, менталітэту і ўсведамлення важнасці і неабходнасці пераходу на іншы этап развіцця, абвастрэнне пытанняў нацыянальнай ідэнтычнасці.

Адной з ключавых характарыстык беларускага літаратурнага працэсу пачатку 20 ст. з’яўляецца яго супярэчлівасць і поліфанічнасць, абумоўленыя стракатасцю падзей на гісторыка-культурнай нацыянальнай арэне (рэвалюцыя 1905–1907 гг., Рыжскі дагавор 1921 г. і інш.). Аднак, як вядома, гэта не толькі не перашкодзіла развіццю мастацтва слова, але наадварот, спрыяла яго інтэнсіфікацыі, агульнапрызнанай у навуковым дыскурсе паскоранасці. “Нашаніўскі” перыяд нездарма без перабольшання атрымаў у гісторыі беларускай літаратуры

статус нацыянальнага адраджэння, скіраванага “на выпрацоўку ўласна беларускай “высокай”, “кніжнай” культуры, адпаведнай патрабаванням сучаснай цывілізацыі” [4, с. 74]. Сярод іншых шырокавядомых “хрэстаматыйных” адзнак ён вылучаецца створанай прыдатнай урадлівай глебай для станаўлення таленту кардынальна розных у стылявых адносінах мастакоў слова: “І ў сям’і “нашаніўцаў” дужа добра ўжываліся побач прадстаўнікі народніцкага натуралізму і рамантызму, рацыяналізму і містыцызму, пралетарскай барацьбы і эстэтызму, канчаючы разнароднымі плынямі неарамантызму” [цыт. па 2].

У самым пачатку ХХ стагоддзя вылучаецца некалькі асноўных напрамкаў развіцця айчыннага прыгожага пісьменства, сярод якіх можна згадаць зварот да фальклорнай традыцыі, апрацоўка твораў вуснай народнай творчасці, лірыка-рамантычны, развіццё сентыменталізму як пераходны этап ад фальклорнай традыцыі да рэалізму, станаўленне ўласна рэалістычнага кірунку. Далейшая актывізацыя мадэрнізму спрыяла шырокім праявам нерэалістычных напрамкаў і плыней, такіх як сімвалізм, імпрэсіянізм, імажынізм, неарамантызм і інш. Поліфанічнасць разглядаемага перыяду не дазваляе праводзіць выразна-строгія межы паміж згадымі кірункамі, што нярэдка праяўляецца ў суіснаванні ў мастацкай прасторы аднаго і таго ж аўтара праяў рэалізму і неарамантызму, сімвалізму (напр., Я. Купала, З. Бядуля, М. Гарэцкі, М. Зарэцкі, М. Чарот, Цётка, М. Багдановіч), натуралізму (напр., Ядвігін Ш., Ц. Гартны, М. Гарэцкі, К. Чорны), “дэкадэнцка-мадэрнісцкіх рыс” (напр., Я. Скрыган, А. Бабарэка, Я. Пушча) [5, с. 217].

Як бачым, гэта перыяд надзвычай багаты на імёны, чыя творчасць з’яўляецца важкім унёскам у развіццё рэалістычнай парадыгмы. У такой стылявой разнастайнасці традыцыйна асобна вылучаецца коласаўскі рэалізм, які “абапіраецца не толькі на сацыяльныя ідэі і прынцыпы, але і на прынцыпы інтуітывізму, сентыменталізму, рамантызму” [6, с. 48]. Скіраваны да эпічнага ахопу рэалій быцця беларуса ў пераломны момант развіцця нацыі, Якуб Колас засяроджваецца на “метафізічна прачулым спасціжэнні звыклага для беларуса прыроднага наваколля, са спробы ўхапіць тую цяжка ўлоўную повязь, што існуе паміж фізічна-матэрыяльным асяроддзем і псіхалагічным самаадчуваннем суб’екта, ладам думак, пачуццяў, памкненняў, а ў больш шырокім сэнсе – паміж прыроднымі ўмовамі і лёсам – індывідуальным і агульнанародным” [7, с. 119]. Цэнтральны аб’ект у рэалістычнай парадыгме Я. Коласа – беларус у гарманічным суладдзі з прыродным светам, як неад’емны элемент яго натуральнага колавароту і цыклічнасці, у дакладна вызначаных каардынатах быцця нацыянальнай прасторы, што знаходзіліся ў стадыі вызначэння вектараў далейшага развіцця. Пунктам адліку яго светапогляднай сістэмы выступае грунтоўны аксіялагічны падмурак, абвостранае пачуццё ўласнай нацыянальнай годнасці праз прыналежнасць да канкрэтнага этнасу. Праз унікальную сістэму эстэтыка-мастацкай перапрацоўкі жыццёвага матэрыялу Я. Колас стварае сваю канцэпцыю “нацыянальна-этнічнай характарыстычнасці”, заснаваную “на самадастатковасці і цэльнасці беларуса” [7, с. 129], каштоўнасным прыярытэтам для якога выступае зямля і магчымасць вольнай працы на ёй. Разам з тым, вылучаючыся

рацыянальным складам мыслення, Я. Колас, аднак, не пазбегнуў, згодна з меркаваннем літаратуразнаўцы П. Васючэнкі, “прарыву ў сферу трансэндэнцыі” (“Новая зямля”) і ўплыву сімвалізму [8, с. 142].

Сярод пісьменнікаў, якія наследавалі коласаўскі рэалістычны прынцып, асобнае месца займае М. Гарэцкі, у творчасці якога (“Дзве душы”, “Антон”, “На імперыялістычнай вайне” і інш.) спалучаецца не толькі імкненне адлюстравачь тонкасці ўнутранага свету чалавека, але і “асэнсаваць аб’ектыўныя ўмовы яго існавання, сацыяльна-гістарычныя і этнічныя прычыны быцця”, “устаноўка на пазнанне сутнасці навакольнага свету, таямніц быцця самога чалавека” [6, с. 48]. У мастацкай прасторы пісьменніка з’яўляецца герой-інтэлігент (у адрозненні ад селяніна – тыповага персанажа беларускай літаратуры разглядаемага перыяду), фокус увагі змяшчаецца на аналіз глыбокіх пытанняў сутнасці быцця, аксіялагічных вектараў развіцця чалавека ў цэлым і беларуса ў прыватнасці, вызначэння асаблівасцей яго характару, менталітэту, узаемаадносін і г.д.

Знакавай постацю ў развіцці беларускага рэалізму з’яўляецца К. Чорны. З яго імем звязана станаўленне філасофскага рамана ў айчыннай літаратуры. Рэалістычная парадыгма ў яго творчасці ўзбагачаецца прыкметамі імпрэсіяністычнай паэтыкі, што праяўляецца “ў шматфарбнасці, маляўнічасці апісанняў навакольнай рэчаіснасці, перадачы багацця непасрэдных уражанняў, “пачуццёвасці” вобразаў, жывапіснасці мовы, сюжэтнай пабудове, імкненні да максімальна дакладнага ўзнаўлення рэчаіснасці, раскрыцця разнастайнасці чалавечых пачуццяў, псіхалагічных нюансаў” [9, с. 182]. Паэтыка рэалістычнага рамана К. Чорнага вылучаецца перанясеннем акцэнта са знешняга на ўнутраны падзейны план, узмацненнем суб’ектыўнага псіхалагізму, уключэннем элементаў плыні свядомасці, спалучэннем часу лірычнага з часам эпічным, эфектам поліфанічнасці (“Сястра”), паэтычнасці, лірычнасці з падрабязным апісаннем асаблівасцей побыту, увагай да прадметных рэалій (“Зямля”).

Нельга не згадзіцца з літаратуразнаўцам А. Мельнікавай, што заслуга такіх пісьменнікаў як Я. Колас, М. Гарэцкі, К. Чорны не толькі ва ўзбагачэнні айчыннага мастацтва слова высакаякаснымі ва ўсіх аспектах слова творами, якія сталі “візітнай карткай” Беларусі, але ў тым, што “ў нашым прыгожым пісьменстве знайшлі сваё ўвасабленне адметная нацыянальная філасофія і светапогляд, уяўленні пра свет, чалавека, чалавека ў свеце” [9, с. 19].

Такім чынам, рэалістычная парадыгма ў першай палове ХХ стагоддзя прайшла пэўную эвалюцыю, адбылася відавочная змена ракурсу мастацкага асэнсавання рэчаіснасці: ад апісання побытавых аспектаў быцця да філасофскага аналізу светапоглядна-каштоўнасных арыенціраў беларуса, што цалкам рэзаніруе з сацыяльна-гістарычнымі ўмовамі існавання нацыі ў акрэслены перыяд.

Творчасць пісьменнікаў наступных дзесяцігоддзяў (прыкладна з 1930-х па 1980-я гады) не абмінуў уплыў сацыялістычнага рэалізму, што не змагло не адбіцца на развіцці літаратурнага працэсу, аднак, не спыніла яго якасны вектар. У агульнай рэалістычнай парадыгме наступнага перыяду асобна вылучаецца творчасць В. Быкава (1924–2003), якога традыцыйна ў айчыннай літаратуразнаўстве называюць класікам рэалізму. Сам пісьменнік неаднаразова адзначаў,

што галоўнае памкненне ў яго творчасці было скіравана на адлюстраванне праўды вайны. І дадзенага прынцыпу В. Быкаў прытрымліваўся бескампрамісна на працягу ўсёй сваёй творчай дзейнасці. Прамалінейнаць і непадробная шчырасць, якія мяжуюць са своеасаблівай “аголенасцю” ў паказе характараў герояў, выяўленні матывацыі іх учынкаў, адмысловай дэманстрацыяй праз выкарыстанне шырокай палітры вобразна-выяўленчых сродкаў нават самых няўлоўных тонкасцей унутранага свету, усіх дробных адценняў псіхалагічнай карціны, дакладнай перадачай дэталаў побыту, хранатопу і г.д.

Разам з тым, рэалізм у творчасці В. Быкава мае шэраг адметнасцей, якія дазваляюць вылучыць яго асобна ў агульнай парадыгме. Першы важкі аспект – зварот да філасофіі экзістэнцыялізму. Усебакова-глыбокае асэнсаванне паводзін чалавека ў памежнай сітуацыі, адначасовая складанасць і супярэчлівасць выбару, абумоўленага дылемай паміж няўмольнай прагай жыць і захаваць сваё маральнае аблічча, прасочваюцца амаль ва ўсіх вядомых творах аўтара, перакладзеных на розныя мовы свету: “Сотнікаў”, “Жоўты пясочак”, “Пайсці і не вярнуцца”, “Мёртвым не баліць” і многія іншыя. Дамінуюча-скразным становіцца прынцып “знаходзіць падзеям чалавечае вымярэнне, адзіна вартае таго, каб па-сапраўднаму глыбока і дакладна ацаніць маральную сутнасць героя” [10, с. 643].

Другі адметны аспект рэалізму В. Быкава – уключэнне ў мастацкую прастору твораў канца 1980 – пачатку 1990-х гг. элементаў т.зв. “другаснай мастацкай умоўнасці як дамінуючых”: “сацыяльнага гратэску, антыўтопіі, авангардысцкага абсурду, фантазмагоры”, якія “істотна змянілі вонкавае аблічча быкаўскай прозы (але, канешне, не сутнасцае, не ідэйнае)” [11].

Такім чынам, дзякуючы творчасці В. Быкава рэалістычная парадыгма ў беларускай літаратуры ўзбагацілася новымі якаснымі характарыстыкамі. У найноўшы час рэалізм працягвае займаць адну з дамінуючых пазіцый. Ён “надзвычай багаты і разнастайны па сродках мастацкага выказвання стыль, таму што засвоіў, падначаліў сваім задачам некаторыя рысы іншых стылёвых сістэм, пачынаючы з індывідуалістычнага мадэрнізму, размаітага авангарду і заканчваючы нават гульнівымі і трансгрэсіўнымі постмадэрнісцкімі элементамі” [11].

Адзін з яркіх кірункаў развіцця сучаснай рэалістычнай парадыгмы – рэалізацыя ў мастацкай прасторы беларускіх пісьменнікаў (Ф. Сіўко, А. Казлоў) прыкмет магічнага рэалізму. Так, у творчасці А. Казлова (1962 – 2023) (зборнікі “Незламаная свечка”, “Горад у нябёсах”) праяўляюцца такія яго рысы, як арганічнае ўзаемадзеянне рэальнай і звышнатуральнай прасторы, адноснасць, суб’ектыўнасць і цякучасць часовай лініі, выразныя экзістэнцыяльныя матывы, антыдагматызм. Спецыфічнай прыкметай магічнага рэалізму аўтара з’яўляецца зварот да нацыянальных каранёў і вытокаў, гісторыі і фальклору Беларусі, спалучэнне ў кантэксце сучасных беларускіх рэалій сінкрэтычнага, рацыянальнага, рэлігійнага і містычнага тыпаў свядомасці, праявы якіх дазваляюць выявіць комплекс актуальных як у нацыянальным, так і агульначалавечым аспекце аксіялагічных праблем, з якімі вымушана сутыкнуцца грамадства ў 21 ст.

Яркімі прадстаўнікамі сучаснай рэалістычнай прозы з’яўляюцца А. Федарэнка (нар. у 1964 г.) і У. Сцяпан (нар. у 1958 г.). Рэалістычная парадыгма ў малой прозе У. Сцяпана (зборнікі “Адна капейка”, “Хвалі”) вылучаецца выразнай аксіялагічнай скіраванасцю, тэндэнцыяй да асэнсавання сацыяльных і маральна-этычных аспектаў быцця сучасніка ў канкрэтных прасторава-часавых каардынатах праз зварот да шырокай палітры вобразна-выяўленчых сродкаў, якія дазваляюць максімальна дакладна перадаць дух, атмасферу і эмацыянальную танальнасць часу.

Яскравай адметнасцю стылю А. Федарэнкі-рэаліста (зборнікі “Ціша”, “Смута”) з’яўляецца мастацкае асэнсаванне рэалізацыі аксіялагічнага кодэксу на ўзроўні паўсядзённага жыцця сучасніка, з чым звязана і тэндэнцыя стварэння ўмоўных сітуацыйных мадэлей без асобнай індывідуалізацыі і канкрэтнай геаграфічнай лакалізацыі. Мастацкі паказ ажыццяўляецца праз прызму тонкай іроніі і гумару, у выніку чаго атрымліваецца нязмушаная карціна, самадастатковая па сваёй сутнасці і сэнсавай напоўненасці. Гэта фіксацыя моманту, напоўненага дынамікай і яркім, кантрастным у дачыненні да звыклага ладу сэнсавым ядром.

Такім чынам, рэалістычная парадыгма ў гісторыі беларускай літаратуры вылучаецца як агульнымі, так і адметнымі рысамі, абумоўленымі спецыфікай развіцця айчыннага прыгожага пісьменства на розных гістарычных этапах.

ЛІТАРАТУРА

1. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 2. Новая літаратура : другая палова XVIII–XIX стагоддзе. Мн. : Беларус. навука, 2010. 582 с.
2. Тарасюк Л. К. Мастацкія кірункі і плыні ў беларускай паэзіі XIX – пачатку XX ст. Мінск : БДУ, 1999. URL: <http://lib.narbel.bsu.by/l-k-tarasjuk-mastackija-kirunki-i-plyni-belaruskaj-pajezii-hih-pachatku-hh-st.html> (дата звароту: 30.10.2025).
3. Багушэвіч Ф. Творы. Мн. : Маст. літ, 2001. 206 с.
4. Вабішчэвіч Т. І. Мастацкая рэпрэзентацыя беларускага нацыянальнага характару ў паэзіі Янкі Купалы і Якуба Коласа “нашаніўскага” перыяду // Беларуская літаратурная класіка і сучаснасць: праблемы характаралогіі. Мінск : Беларус. навука, 2013. С. 72–79.
5. Яцухна В. І. Тэорыя літаратуры. Гомель, 2006. 279 с.
6. Гаранін Л. Я. Проза // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. Т.1: 1901 – 1920 / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Мн. : Беларуская навука, 2001. С. 32–50.
7. Вабішчэвіч Т. І. “Эпічны” беларус у лірыцы Якуба Коласа 1900–1910 гг. // Беларуская літаратурная класіка і сучаснасць: праблемы характаралогіі. Мінск : Беларус. навука, 2013. С. 117–138.
8. Васючэнка П.В. Беларуская літаратура XX стагоддзя і сімвалізм. Мінск : МДЛУ, 2016. 200 с.
9. Мельнікава А. М. Паэтыка твораў Кузьмы Чорнага. Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2008. 197 с.

10. Тычына М. Васіль Быкаў // Гісторыя беларускай літаратуры 20 стагоддзя: у 4 т. Т.3: 1941 – 1965 / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Мн. : Беларуская навука, 2001. С. 640–688.
11. Сінькова Л. Рэалізм і мастацкая ўмоўнасць у прозе Васіля Быкава. Роднае слова. 2014. № 6. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/111222> (дата звароту: 01.10.2025).